

Crna Gora

Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća

**IZVJEŠTAJ O REALIZACIJI AKCIONOG PLANA ZA 2013.GODINU,
STRATEGIJE ZA CJELOŽIVOTNO PREDUZETNIČKO UČENJE 2008-2013**

Podgorica, decembar 2013.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	
2. Ostvareni rezultati Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje za 2013.god	
3. Prioritet 1: Razvoj svijesti o značaju preduzetničkog učenja za ukupan socio-ekonomski razvoj zemlje.....	1
3.1.1 Nacionalno partnerstvo za preduzetničko učenje.....	1
3.1.2 Međunarodni sajam preduzeća za vježbu (mini kompanija)	1
4. Prioritet 2: Unapređivanje preduzetničkog učenja u sistemu formalnog obrazovanja.....	2
4.2.1 Primjena principa cjeloživotnog učenja kroz razvoj ključnih kompetencija u obrazovnom sistemu Crne Gore	5
4.2.2 Obuka nastavnika za izgradnju ključne kompetencije preduzetništvo kod učenika i studenata.....	5
4.2.3 Rad u minikompanijama (preduzećima za vježbu) za sve učenike i studente počev od srednje škole.....	6
4.2.4 Savjetovanje o karijeri.....	6
5. Prioritet 3: Unapređivanje preduzetničkog učenja u sistemu neformalnog obrazovanja.....	7
5.3.1 Razvoj kapaciteta za sprovođenje preduzetničkog učenja odraslih.....	7
5.3.2 Implementacija nacionalnog okvira kvalifikacija.....	8
5.3.3 Osposobljavanje u virtuelnom preduzeću	8
5.3.4 Razvoj kapaciteta za inteziviranje aktivnosti iz domena socijalnog preduzetništva.....	8
5.3.5 Uspostavljanje sistema za sprovođenje analize potreba u malim preduzećima.....	8
5.3.6 Praćenje sprovođenja, evaluacija i izvještavanje o preduzetničkom učenju.....	9
6. Zaključci i preporuke	9
6.1. Zaključci.....	9
6.2. Preporuke.....	10

1. UVOD

Neophodna pretpostavka za razvoj i primjenu cjeloživotnog preduzetničkog učenja na svim nivoima obrazovanja i osposobljavanja je pravilno razumijevanje njegovog šireg konteksta od strane svih direktnih i indirektnih učesnika u procesu obrazovanja i osposobljavanja. Uspješno sprovođenje preduzetničkog učenja i načina razmišljanja podrazumijeva multisektorski pristup i blisku saradnju relevantnih partnera na nacionalnom i lokalnom nivou, podršku i sinergiju između ključnih stejkholdera uključenih u obrazovne i procese osposobljavanja.

Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2008-2013, kao nacionalni strateški dokument daje osnovne smjernice razvoju i njegovanju kulture preduzetničkog učenja, počev od najranijeg uzrasta, što je ključni uslov za izgradnju društva znanja.

Opšti cilj Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje je razvoj preduzetničkog duha kroz ubrzano ostvarivanje napretka u promovisanju preduzetničkog načina razmišljanja u društvu na sistematski način i uz efektivne akcije. Razvoj preduzetničkog duha koji počinje u osnovnoj školi i koji se nastavlja tokom narednih faza školovanja, daljim razvojem stavova i vještina omogućava stvaranje uspješnog preduzetnika, sposobnog da odgovori zahtjevima tržišta rada.

U skladu sa zaključcima Vlade Crne Gore br. **06-950/3 od 26. aprila 2013. godine**, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća je preuzela obavezu da pripremi Izvještaj o realizaciji Akcionog plana za 2013.godinu i dostavi Vladi CG na usvajanje do 31. decembra 2013.godine. Izvještaj o realizovanim aktivnostima Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje za 2013.godinu predstavlja analizu ostvarenih ciljeva i zadataka u skladu sa Akcionim planom za 2013 godinu. Izvještaj je napravljen u saradnji sa članovima Nacionalnog partnerstva, koga čine predstavnici svih relevantnih partnera na nacionalnom nivou: Ministarstva rada i socijalnog staranja, Ministarstva prosvjete, Direkcije za razvoj malih i srednjih preduzeća, Zavoda za zapošljavanje, Zavoda za školstvo, Centra za stručno obrazovanje, Unije poslodavaca Crne Gore, Privredne komore Crne Gore, Univerziteta Crne Gore i Centra za razvoj nevladinih organizacija.

Prilikom definisanja prioriteta za sprovođenje u datom periodu, radna grupa je imala u vidu realne mogućnosti u smislu resursa – ljudski potencijal, raspoloživa sredstva, vremenski okvir i potrebe Crne Gore za ubrzanim napretkom u ovoj oblasti.

Postignuti ciljevi i rezultati ostvoreni su realizacijom zajedničkih aktivnosti članova Nacionalnog partnerstva, uz pomoć međunarodnih organizacija i partnera na projektima.

2. Ostvoreni rezultati Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje za 2013.godinu

Veći dio aktivnosti i ciljeva postavljenih u okviru definisanih prioriteta Strategije je ostvaren tokom 2013.god u skladu sa Akcionim planom za 2013.god, dok je jedan dio aktivnosti realizovan na nižem nivou ili odložen za naredni period kako zbog nedostatka finansijskih sredstava, tako i zbog ne postojanja određenih sistemskih rješenja za adekvatno sprovođenje datih aktivnosti.

Napredak je ostvaren u osnovnom i srednjem stručnom obrazovanju u dijelu koji se odnosi na obuku nastavnika za sprovođenje nastavnih aktivnosti koje u sebi prepoznaju preduzetništvo kao ključnu kompetenciju, izradi nastavnog materijala za učenike i nastavnike, osnivanju preduzetničkih centara u srednjim stručnim školama, usvajanjem uputstva za implementaciju preduzetničkog učenja kroz obavezne predmetne programe u osnovnoj školi, implementaciji Nacionalnog okvira kvalifikacija, sprovođenju preduzetničkog učenja odraslih lica, osnivanju prvog virtuelnog preduzeća u visokoobrazovnom sistemu ...dok je nedovoljan napredak ostvaren u dijelu koji se odnosi na izučavanje preduzetništva kao ključne kompetencije u gimnazijama i razvoj socijalnog preduzetništva.

3. Prioritet 1: Razvoj svijesti o značaju preduzetničkog učenja za ukupan socio-ekonomski razvoj zemlje

3.1.1 Nacionalno partnerstvo za preduzetničko učenje

Partnerstvo koje broji 10 članova, predstavnika resornih ministarstava i institucija, biznis asocijacija i univerziteta radi na razvijanju preduzetničkih kompetencija, promociji preduzetničkog duha i vrijednosti, kao i podizanju svijesti učenika o samozapošljavanju.

Organizovanje zajedničkih okruglih stolova i radionica je upravo ono na čemu radi i što podržava Nacionalno partnerstvo za preduzetničko učenje, što ujedno predstavlja odličnu priliku za razmjenu iskustava o tome kako različiti partneri učestvuju u implementaciji i razvoju preduzetničkih kompetencija, kako se preduzetničke kompetencije razvijaju kroz osnovni, srednjoškolski i visokoobrazovni sistem, kako se doprinosi podizanju svijesti učenika o samozapošljavanju kao mogućoj opciji za njihovu karijernu orijentaciju, kao i kako se od biznis ideje dolazi do njene uspješne realizacije. Tokom 2013. godine održana su 3 sastanka članova partnerstva. Prvi se odnosio na izradu Akcionog plana za 2013. god, drugi na održavanje radionice na temu: **„Od ideje do realizacije“** u okviru projekta **„Podrška zapošljavanju mladih“** koji realizuje UPCG, a koji je održan u aprilu 2013. god, a treći na usvajanje izvještaja o realizovanim aktivnostima za 2013. god.

Organizovanje radionice imalo je za cilj podizanje svijesti, znanja i razumjevanja među poslodavcima i zaposlenima o prednosti zapošljavanja mladih, kako podstaći poslodavce da omoguće mladim ljudima više šansi za sticanje radnog iskustva, praktičan rad i profesionalnu praksu; kako inspirisati mlade ljude da iskoriste te šanse i postići bolju sinergiju između svijeta obrazovanja i svijeta rada. Radionica je bila odlična prilika da se čuju i priče uspješnih preduzetnika, njihov put od biznis ideje do njene realizacije, a učenici SŠ „Vukadin Vukadinović“ iz Berana predstavili su svoju biznis ideju sa kojom su pobijedili na takmičenju za najbolji biznis plan u Bijelom Polju.

3.1.2 Međunarodni sajam preduzeća za vježbu (mini kompanija)

U aprilu 2013. godine Centar za stručno obrazovanje odnosno Servis Centar preduzeća za vježbu koji je osnovan 2005. godine u okviru CSO-a radi pružanja podrške preduzećima za vježbu, organizovao je učešće na Međunarodnom sajmu preduzeća za vježbu u Plovdivu - Bugarska. Svoje usluge i proizvode je predstavilo osam preduzeća za vježbu iz Crne Gore i to iz: Podgorice, Tivta, Nikšića, Kotora i Herceg Novog. Učenici iz preduzeća za vježbu Honey bee iz Srednje ekonomske škole **„Mirko Vešović“** iz Podgorice osvojili su drugo mjesto na takmičenju, a preduzeće Watt energy iz iste škole osvojilo je specijalnu nagradu za uspješno predstavljanje na sajmu. Učešće predstavnika iz Crne Gore organizovano je uz podršku Servis Centra preduzeća za vježbu Crne Gore i uz finansijsku podršku austrijske organizacije KulturKontakt i drugih sponzora.

U februaru 2013. godine Centar za stručno obrazovanje je organizovao regionalno takmičenje za najbolji Biznis plan za učenike iz šest srednjih stručnih i mješovitih škola sa sjeveroistoka Crne Gore. Na takmičenju je učestvovalo 50 učenika. Takmičenje za najbolji biznis plan je samo jedna od aktivnosti koja se sprovodi u okviru programa **„Mladi preduzetnici“** koji je počeo da se primjenjuje od školske 2012/2013. god- Program je izrađen u okviru aktivnosti Centra za stručno obrazovanje, Ministarstva prosvjete, Direkcije za razvoj MSP, nastavnika srednjih stručnih škola i Projekta MNE/011, sa ciljem razvijanja preduzetničkog načina razmišljanja kod učenika/ca srednjih stručnih škola, kao i sticanja preduzetničkih znanja, vještina i stavova.

Od ukupno devet timova koji su se sa svojom biznis idejom predstavili na ovom takmičenju, petočlani žiri sastavljen od predstavnika Direkcije za razvoj MSP, Ekonomskog fakulteta, Biznis inkubatora „Inventivnost“, Crnogorske komercijalne banke i Alter modusa, za najbolji biznis plan proglasio je onaj koji su napravili učenici Srednje stručne škole

„Vukadin Vukadinović“ iz Berana pod nazivom „Proizvodnja čipsa od jabuka, suvih dunja i krušaka“. Druga nagrada dodijeljena je Srednjoj mješovitoj školi 17. septembar sa Žabljaka za projekat „Proizvodnja durmitorskih mliječnih proizvoda“, a treća je dodijeljena školi domaćinu iz Bijelog Polja za plan „Proizvodnja plantaža goji“.

U avgustu 2013.god. završen je projekat **„Prekogranično preduzetništvo mladih„**, odobren u okviru programa prekogranične saradnje Srbija-Crna Gora, koji se realizovao u periodu od jedne godine (avgust 2012 –avgust 2013.god). Projekat je sprovodila Regionalna agencija za prostorni i ekonomski razvoj Raškog i Moravičkog okruga u partnerstvu sa Business Innovation Programs iz Beograda, Biznis Start-up Centrom iz Kragujevca, Regionalnom razvojnom agencijom „Bjelasica, Komovi, Prokletije“ iz Berana i Direkcijom za razvoj malih i srednjih preduzeća iz Podgorice. **Cilj projekta** je bio da pruži mladima neophodno bazično znanje i iskustvo u osnivanju i vođenju pravih preduzeća, što podrazumjeva vršenje različitih poslovnih aktivnosti, proizvodnju stvarnih proizvoda, odnosno pružanje usluga i - što je posebno značajno – uz što je manje moguće simuliranja poslovanja i u obimu koji je primjeren srednjoškolskom uzrastu.

U projektu su učestvovali 5 srednjih škola sa teritorije Raškog i Moravičkog okruga i **5 srednjih škola** sa sjevera Crne Gore (Gimnazija „30. Septembar“ Rožaje, Srednja škola „Bećo Bašić, Plav Srednja škola „Vuksan Djukić“, Mojkovac, Mješovita srednja škola „Braća Selic“, Kolašin i Srednja Medicinska škola Berane).Osnovano je po 20 učeničkih preduzeća sa obje strane granice koja su učestvovala na Sajmu omladinskog preduzetništva održanom u Beranama u junu 2013.god, a najboljih 5 je uzelo učešće na preduzetničkom kampu u Kolašinu u julu 2013.god.

Pokazatelji uspjeha:

- Sprovedena analiza postignuća u ostvarivanju ciljeva definisanih u okviru prioriternih područja Strategije od strane članova Nacionalnog partnerstva
- Promovisan koncept učeničkih preduzeća u okviru prekogranične saradnje Srbija-Crna Gora, osnivanjem 40 učeničkih preduzeća sa obje strane granice
- Razvoj svijesti o značaju preduzetničkog načina razmišljanja kod učenika srednjih stručnih škola

4 Prioritet 2. Unaprjeđivanje preduzetničkog učenja u sistemu formalnog obrazovanja

4.2.1 Primjena principa cjeloživotnog učenja kroz razvoj ključnih kompetencija u obrazovnom sistemu Crne Gore

Osnovu za prilagođavanje i usklađivanje obrazovnih sistema predstavlja Evropski okvir ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje, u kome kompetencija preduzetništvo zauzima važno mjesto. Kako se vrijednosni sistemi i kultura formiraju tokom ranog djetinjstva, osnovno obrazovanje igra važnu ulogu u razvoju preduzetničke kompetencije. Obrazovni sistem mora razvijati svijest o preduzetništvu od ranog djetinjstva, razvijati odgovornost, kreativnost i samopouzdanje kod učenika.

Osnovno obrazovanje

Imajući u vidu sva navedena određenja preduzetničkog učenja, u funkciji implementacije u predmetne programe osnovne škole u Zavodu za školstvo je urađen predmet: **„Uputstvo za implementaciju preduzetničkog učenja kroz obavezne predmetne programe u osnovnoj školi“** (Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik i književnost, Matematika,

strani jezici, Likovna kultura, Istorija, Geografija, Biologija, Fizika, Hemija i Fizičko vaspitanje). Sadržaji ove međupredmetne oblasti usklađeni su sa postojećim planom i programom za osnovnu školu. U međupredmetnoj oblasti definisani su ciljevi i ishodi učenja. Ishodi učenja su obrađeni kroz znanja, vještine i stavove. Upuštanjem se nastavnicima daju jasne smjernice kako se preduzetničko učenje može implementirati u postojeće predmetne programe.

U osnovnim školama „Marko Miljanov“ iz Bijelog Polja i „Štampar Makarije“ iz Podgorice u novembru je održan dvodnevni seminar za nastavnike i nastavnice ove dvije škole na temu „Primjena preduzetničkog učenja kao međupredmetne oblasti u osnovnoj školi“. Tokom seminara nastavnici su upoznati sa ciljevima, značajem i modalitetima uvođenja preduzetničkog učenja u crnogorski obrazovni sistem. Razmatrane su ključne kompetencije za cjeloživotno učenje sa posebnim osvrtom na razumijevanje značaja i mjesta preduzetničke kompetencije, razlozi uvođenja, terminološka određenja i definicije preduzetničkog učenja, kao i ishodi preduzetničkog učenja na nivou osnovne škole. Tokom seminara poseban akcenat je stavljen na nastavne metode pogodne za implementaciju preduzetničkog učenja i razumijevanje osnovnih karakteristika preduzetničke škole. U decembru 2013.god održana su **22 bazična seminara za 26 osnovnih škola iz Podgorice, Danilovgrada i Bara** na kojima su škole upoznate sa osnovnim elementima preduzetničkog učenja i mogućnostima implementacije ovog vida nastave/učenja kroz kompletan kurikulum u osnovnoj školi.

U okviru realizacije projekta SECEEL u narednom trogodišnjem periodu, oslanjajući se na rezultate iz prethodno realizovanog pilot projekta „**Preduzetna škola**“, kroz uključivanje četiri nove škole i dva fakulteta iz osam zemalja jugoistočne Europe, SECEEL će raditi na razvijanju sistema cjeloživotnog preduzetničkog učenja u kome je preduzetništvo ključna kompetencija.

U Katalogu programa stručnog usavršavanja nastavnika za 2012/2013. godinu objavljen je program obuke za nastavnike osnovnih i srednjih škola (gimnazija) pod nazivom Preduzetničko učenje u nastavi osnovnih i srednjih škola (gimnazija). Cilj ovog programa je izgradnja preduzetničke kompetencije i cjeloživotnog učenja unapređivanjem profesionalnih vještina za primjenu preduzetničkog učenja u nastavi i sposobnost primjene učenja usmjerenog na učenika.

Srednje obrazovanje

Program „**Mladi preduzetnici**“ od školske 2013/14.godine se realizuje u svim srednjim stručnim školama u okviru predmeta Preduzetništvo. Program je izrađen u okviru aktivnosti Centra za stručno obrazovanje, Ministarstva prosvjete, Direkcije za razvoj MSP, nastavnika srednjih stručnih škola i Projekta MNE/011, sa ciljem razvijanja preduzetničkog načina razmišljanja kod učenika/ca srednjih stručnih škola, kao i sticanja preduzetničkih znanja, vještina i stavova. U cilju podrške sprovođenju ovog programa, izrađen je **Priručnik za učenike/ce**, koji obuhvata sve teme predviđene za ovaj predmet kao i **Priručnik za nastavnike/ce**, kao vodič kroz različite metodičke opcije za realizaciju nastave iz ovog predmeta. Priručnik za učenike/ce predstavlja praktičan vodič kroz proces preduzetništva, sa velikim brojem primjera i pomaže da učenici/e steknu preduzetničke kompetencije i započnu sopstveni posao. Priručnik za nastavnike/ce obuhvata preporuke za izvođenje nastave iz preduzetništva sa radnim listovima koji će predstavljati veliku pomoć u realizaciji postavljenih ciljeva ovog predmeta. Uz finansijsku pomoć projekta MNE/011 (LUX DEVELOPMENT), koji finansira Vlada Luksemburga, odštampano je 2.000 priručnika za učenike i 200 priručnika za nastavnike i podijeljeno učenicima i nastavnicima u srednjim stručnim školama u Crnoj Gori.

U području Ekonomije i ove školske godine realizuje se predmet Preduzeće za vježbu, i obavljena je registracija **60 virtuelnih preduzeća za vježbu** (www.serviscntarpzv.me).

U organizaciji Unije poslodavaca Crne Gore, a u saradnji sa Centrom za stručno obrazovanje, održan je sastanak direktora srednjih stručnih škola i poslodavaca koji posluju u sektoru turizma i ugostiteljstva. Glavna tema sastanka bila je **saradnja srednjih stručnih škola i poslodavaca** u pogledu realizacije profesionalne prakse i praktične nastave učenika i promocije srednjih stručnih zanimanja u oblasti turizma i ugostiteljstva, sve u cilju stvaranja kvalitetne radne snage spremne da odgovori na zahtjeve privrede. Učesnici sastanka bili su saglasni u konstataciji da je nužna intenzivnija saradnja i posvećenost svih aktera kako bi se smanjio jaz koji postoji između ponude i tražnje (pogotovo u periodu turističke sezone), a škole na efikasan način odgovorile na potrebe turističke privrede.

Visoko obrazovanje

Na ustanovama visokog obrazovanja u Crnoj Gori, predmet Preduzetništvo postoji na svim univerzitetima u okviru nekih studijskih programa sa biznis orijentacijom, kako na osnovnim tako i na postdiplomskim studijama.

U januaru 2013.godine na Ekonomskom fakultetu je održana prva **Zimska škola preduzetništva** čiji su polaznici bili predstavnici biznis zajednice (Unija poslodavaca, Preduzetničko-zanatska komora, Montenegro biznis alijansa, Privredna komora), najbolji studenti osnovnih i magistarskih studija Ekonomskog fakulteta kao i učenici Srednje ekonomske škole »Mirko Vešović« iz Podgorice. Pored renomiranih profesora Ekonomskog fakulteta, predavači na Zimskoj školi preduzetništva su bili i profesori prestižnih svjetskih univerziteta kao i stručnjaci iz prakse. Tokom trajanja Škole, polaznici su upoznati sa: načelima analize tržišta i marketing koncepcije, kreiranjem zadovoljnih potrošača koji su osnova uspješnog biznisa, šta je liderstvo u preduzetništvu, poslovnom etikom i etičkim kodeksom, značajem finansijske ocjene investicionih projekata. Osim toga, savladali su metodologiju izrade biznis plana, osnove finansiranja u preduzetništvu kao i načela marketinga, brandinga i HR-a u malim i srednjim preduzećima. Više od 40 polaznika je dobilo sertifikat o uspješno završenoj prvoj Zimskoj školi preduzetništva na Ekonomskom fakultetu.

U martu 2013.godine na Ekonomskom fakultetu je pokrenuto **prvo virtuelno preduzeće** čiji je cilj da pripremi studente za primjenu teorijskih znanja i vještina u realnom vremenu i tokom razvoja njihove buduće karijere. Studenti imaju priliku da u "virtuelnom okruženju" testiraju svoje biznis ideje, prepoznaju i uoče šansu za njenom tržišnom afirmacijom, izrade i implementiraju biznis plan kroz "svoje" preduzeće. Takođe, u prilici su da kroz uspostavljenu mreže komuniciraju i simuliraju poslovno odlučivanje, sarađuju i posluju sa mnogim drugim "virtuelnim kompanijama" kako u Crnoj Gori tako i u regionu.

Na prvoj godini osnovnih akademskih studija Ekonomskog fakulteta, studenti pohađaju nastavu i polažu ispit na obaveznom predmetu **"Biznis"**. U okviru realizacije nastave na ovom predmetu studenti određeni broj bodova ostvaruju putem izrade biznis planova. U junu 2013.god., nakon održavanja nastave na predmetu Biznis, organizovana je manifestacija **"Biznis dan" (Business Day)**, na kojoj su nagrađene tri najbolje ocijenjena biznis plana. To je ujedno i prilika da se studenti povežu sa uspješnim privrednicima koji su sponzori nagrađenih biznis planova, kao i da analiziraju mogućnost realizacije biznis ideje.

Kao rezultat rada na smjeru Preduzetništvo, i ukupnog rada na razvoju preduzetničkog učenja, u junu 2013.godine na Ekonomskom fakultetu je objavljen **9.broj časopisa „Preduzetnik“**, koji je namijenjen stručnoj i laičkoj javnosti, a čija je misija podizanje nacionalne preduzetničke kulture.

U junu 2013.godine, na Ekonomskom fakultetu je organizovana **serija seminara o preduzetništvu** u okviru projekta Bright Ideas@ Work, koji je finansiran od strane američkog Stejt dipartmenta, a sprovedi su ga Evropsko udruženje asocijacija bivših

stipendista Vlade SAD - ENAM u saradnji sa Crnogorsko američkim udruženjem studenata stipendista američke Vlade (MAYAA) i još šest sličnih asocijacija iz drugih zemalja. Studenti su imali priliku da slušaju predavanja i učestvuju u radionicama, a potom i da se takmiče u pisanju biznis plana na međunarodnom nivou. U konkurenciji od oko 50.000 biznis planova, prvu nagradu je dobio biznis plan studentkinje Ekonomskog fakulteta, Sandre Vukčević.

U septembru 2013.godine, na Ekonomskom fakultetu je održana Treća međunarodna preduzetnička konferencija na temu „**Kriza i inovacije kroz prizmu preduzetništva**“. Više od 30 učesnika konferencije, predstavnici nauke i struke iz zemlje i regiona, predstavilo je svoje radove o preduzetništvu kao činiocu ekonomskog i sveukupnog društvenog razvoja. **Zbornik radova** sa Konferencije objavljen je od strane Ekonomskog fakulteta u decembru 2013.godine.

U decembru 2013.godine Ekonomski fakultet je posthumno objavio knjigu „**Biznis etika**“ docent dr Dragana Lajovića.

U maju 2013.god treća „**Berza preduzetničkih ideja**“ održana je na Univerzitetu Donja Gorica (UDG). Ove godine bilo je prijavljeno 46 biznis ideja iz BiH, Bugarske, Srbije, Makedonije i Crne Gore. Izabrano je **26 biznis ideja** koje su se prezentovale i kotirale na Berzi preduzetničkih ideja. U licitaciji za najbolje ideje učestvovalo je oko 25 kompanija i institucija. Predstavljajući svoje inovativne ideje, studenti i srednjoškolci – budući preduzetnici, imali su priliku da direktno sa privrednicima razgovaraju o realizaciji svojih ideja. Većina prezentovanih ideja bila je u segmentu razvoja informacionih tehnologija i usluga, ali i proizvodnje, pogotovo u sektoru poljoprivrede.

U okviru **Tempus projekta**- Razvoj koncepta cjeloživotnog učenja na Univerzitetu Crne Gore, u februaru 2013.god, Privredna komora Crne Gore je u saradnji sa Univerzitetom Crne Gore organizovala konferenciju kojom je obilježen završetak projekta čija je realizacija započela u oktobru 2010. godine, i u okviru kojeg je urađen strateški dokument za cjeloživotno učenje na Univerzitetu Crne Gore, izgrađeni kapaciteti za izradu kurseva cjeloživotnog učenja, i promovisano cjeloživotno učenje u akademskoj i široj zajednici. U okviru projekta urađena su i dva pilot modula za cjeloživotno učenje, koji u skoroj budućnosti treba da budu akreditovani od strane Savjeta za visoko obrazovanje, čime će se stvoriti uslovi za početak njihove implementacije. Kao jedan od rezultata projekta osnovan je Centar za razvoj karijere na Univerzitetu Crne Gore, a pored toga dalje je razvijena saradnja sa Zavodom za zapošljavanje, Privrednom komorom i Ministarstvom prosvjete kao ključnim partnerima Univerziteta u procesu njegovog otvaranja prema društvu, i prilagođavanja obrazovne ponude potrebama društva i privrede. Konferenciji je prisustvovalo 40 učesnika.

U sklopu **Evropske nedjelje malih i srednjih preduzeća**, u saradnji Direkcije za razvoj malih i srednjih preduzeća i Privredne komora Crne Gore organizovan je okrugli sto na temu „**Preduzetničko učenje u sistemu obrazovanja**“. Okruglom stolu je prisustvovalo 49 učesnika. Evropska nedjelja malih i srednjih preduzeća je promotivna kampanja koju koordinira Evropska komisija, a realizuje se u 38 zemalja Evrope, kroz organizaciju niza događaja na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou na kojima se predstavljaju podsticaji za rad malih i srednjih preduzeća i preduzetnika, kao i mogućnosti njihovog povezivanja sa partnerima iz inostranstva.

4.2.2 Obuka nastavnika za izgradnju ključne kompetencije preduzetništvo kod učenika i nastavnika

U Katalogu programa stručnog usavršavanja nastavnika za 2012/2013. godinu objavljen je program obuke za nastavnike osnovnih i srednjih škola pod nazivom Preduzetničko učenje u nastavi osnovnih i srednjih škola. Cilj ovog programa je izgradnja preduzetničke kompetencije i cjeloživotnog učenja unapređivanjem profesionalnih vještina za primjenu preduzetničkog učenja u nastavi i sposobnost primjene učenja usmjerenog na učenika.

U okviru programa » Mladi preduzetnici« koji se realizuje u svim školama u Crnoj Gori u okviru predmeta Preduzetništvo izvršena je obuka **30 nastavnika** u Crnoj Gori koji izvode nastavu iz predmeta Preduzetništvo, **6 direktora** sa sjevera Crne Gore iz iste oblasti i **6 preduzetnika** –mentora koji će se uključiti u proces nastave u okviru ovog programa.

U području Ekonomije gdje se realizuje predmet Preduzeće za vježbu, **30 nastavnika** je prošlo obuku iz engleskog jezika i informatike, a **16 nastavnika** je prošlo obuku na temu komunikacijskih vještina i marketinga

4.2.3 Rad u mini kompanijama (preduzećima za vježbu) za sve učenike i studente počev od srednje škole

U Crnoj Gori je uspješno zaživio koncept preduzeća za vježbu ali za sada samo u srednjim školama koje obrazuju za zanimanja iz oblasti ekonomija, pravo i administracija.

Školske **2013/14.god**, predmet se realizuje u **14 srednjih škola** i osnovano je **60 preduzeća za vježbu** u kojima praktična znanja i vještine iz oblasti preduzetništva stiže oko **1200 učenika**.

4.2.4 Savjetovanje o karijeri

Tokom 2013. godine, usluge karijerne orijentacije koje se servisiraju u CIPS-ovima odnose se na realizaciju aktivnosti prema potencijalnim korisnicima i to: učenicima, studentima i nezaposlenima. U prvih 9 mjeseci 2013.god odrađeno je sljedeće:

Kada je riječ o profesionalnom **informisanju nezaposlenih**, ono se odvija kroz saradnju sa savjetnicima za evidenciju i posredovanje, održavanje informativnih seminara i informisanje putem medija i brošura.Procesom direktnog individualnog profesionalnog informisanja od strane savjetnika za profesionalnu orijentaciju obuhvaćeno je **1621 nezaposlenih lica**. Procesom direktnog grupnog profesionalnog informisanja od strane savjetnika za profesionalnu orijentaciju obuhvaćeno je **7611 učenika** i informisano **114 roditelja**.

Kada je riječ o **profesionalnom savjetovanju nezaposlenih** kroz proces individualnog profesionalnog savjetovanja prošlo je **254 nezaposleno lice**.Proces individualnog profesionalnog savjetovanja prošlo je oko **1150 učenika**, a proces kompletne psihološke obrade prošlo je oko **650 učenika**.Proces individualnog profesionalnog savjetovanja prošlo je oko **100 zaposlenih lica**.

Što se tiče **radioničarskih aktivnosti**, program seminara za kategoriju neposredno zapošljivih lica prošlo je ukupno **198 nezaposlenih lica**.Program seminara – radioničarskih aktivnosti za izbor zanimanja prošlo je **178 učenika osnovnih škola i 63 učenika srednjih škola**.Radioničarske aktivnosti u Birou rada Podgorica prošlo je **40 studenata**.

Pokazatelji uspjeha:

- Urađeno upustvo za implementaciju preduzetničkog učenja kroz obavezne predmetne programe u osnovnoj školi
- Povećan broj preduzeća za vježbu i učenika koji pohađaju ovaj nastavni predmet
- Urađeni priručnici za nastavnike i učenike iz predmeta Preduzeće za vježbu i Preduzetništvo
- Osnovano prvo virtuelno preduzeće na Ekonomskom fakultetu

5 Prioritet 3- Unapređivanje preduzetničkog učenja u sistemu neformalnog obrazovanja

5.3.1 Razvoj kapaciteta za sprovođenje preduzetničkog učenja odraslih

U organizaciji **Direkcije za razvoj MSP**, tokom 2013.god., održano je niz okruglih stolova, radionica, konferencija na kojima je učestvovalo oko **150 polaznika** koje su obuhvatile sljedeće teme: mentoring usluge za MSP, značaj uvođenja standarda za MSP, značaj inovacija za MSP, društveno odgovorno poslovanje, razvoj ženskog preduzetništva.....

U organizaciji **PKCG**, u 2013 god., održano je **50 seminara**, konferencija, okruglih stolova i radionica sa **1920 polaznika** koje su obuhvatile teme: podizanje ekološke svijesti, energretna efikasnost, siva ekonomija, razvoj koncepta cjeloživotnog učenja itd.

ZZZCG sprovodi programe edukacije iz preduzetništva. U 2013. god realizovano je **7 programa** edukacije kojima je obuhvaćeno **66 nezaposlenih lica**. Program edukacije je obavezan segment za nezaposlena lica i sastoji se od dvije cjeline: podsticanje samozapošljavanja (motivisanje lica koja su u nedoumici da li da otpočnu biznis, upoznavanje sa preduzetničkim načinom razmišljanja, upoznavanje sa procesom pokretanja sopstvenog biznisa) i pružanje elementarnih znanja iz preduzetništva (registrowanje djelatnosti, računovodstvo, radni odnosi, poslovni ugovori, izrada i ocjena biznis plana, osnovne pretpostavke za uspješan start malog biznisa, itd.).Lica koja uspješno prođu kroz edukaciju, za koja se smatra, po ocjeni stručnog tima, da imaju predispozicije za uspješno bavljenje biznisom, mogu podnijeti zahtjev za kredit, nakon čega ih ocjenjuju regionalne komisije i Upravni odbor ZZZCG.

Na edukativnim događajima UPGC u 2013.god učestvovalao je oko **300 polaznika**. Organizovan je niz okruglih stolova, radionica, seminara koji su pokrili različite teme (društveno odgovorno poslovanje, podrška zapošljavanju mladih, razvoj ženskog preduzetništva u Crnoj Gori....)

U okviru projekta **„Podrška zapošljavanju mladih – CEE YOUTH”**, Unija poslodavaca je u decembru 2013 godine organizovala radionicu **„Profesionalni rast i razvoj”** namijenjen mladima, svršenim polaznicima Programa stručnog osposobljavanja visokoškoolaca. Prva radionica u okviru istog projekta bila je posvećena preduzetništvu, i u tri planirana panela predstavljena je podrška start-up preduzećima, način učenja preduzetništva u srednjim stručnim školama i uspješni primjeri započinjanja biznisa od strane (mladih) preduzetnika.

Centar za stručno obrazovanje u saradnji sa Ministarstvom prosvjete i Projektom MNE/011 (LUX DEVELOPMENT), pokrenuo je novi projekat **"Preduzetnički centri u srednjim stručnim školama"** u Beranama, Mojkovcu i Bijelom Polju. Uspostavljanje preduzetničkih centara u tri srednje stručne škole na sjevero-istoku Crne Gore, podrazumijeva uvođenje potpuno novog koncepta, jedinstvenog u Crnoj Gori ali i regionu. Osnivanje preduzetničkih centara u okviru srednjih stručnih škola u značajnoj mjeri će doprinijeti motivaciji mladih ljudi da kroz ovakav model podrške saznaju više o potencijalima razvoja privatnog biznisa i mogućnosti da svoju budućnost okrenu u tom pravcu. Preduzetnički centri će doprinijeti promociji srednjih škola kao institucija u kojima se kroz formalno i neformalno obrazovanje mogu steći znanja i vještine iz različitih oblasti. Uloga centara je takođe zamišljena kao jedne vrste savjetodavne službe i promotera saradnje između škole i privrede. Preduzetnički centar je mjesto na kojem se mogu naći potrebne informacije za razvoj poslovne ideje i pokretanje privatnog biznisa, zatim informacije vezane za vođenje biznisa, pribavljanje finansijskih sredstava, pronalaženje poslovnih partnera i mogućnosti za projektno apliciranje. Pored toga, preduzetnički centar organizuje edukativne programe u vidu treninga i seminara na različite teme koje mogu biti od koristi potencijalnim i postojećim preduzetnicima ali i drugim licima koji žele da unaprijede svoja znanja i vještine.U realizaciji ovog projekta biće uključene institucije na lokalnom i nacionalnom nivou: lokalna samouprava iz Mojkovca, Bijelog Polja i Berana, Zavod za zapošljavanje CG, Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Privredna komora, Unija poslodavaca, Ekonomski fakultet iz Podgorice, Asocijacija poslovnih žena, Investiciono razvojni fond i razne finansijske i mikrokreditne institucije u Crnoj Gori.

5.3.2 Implementacija Nacionalnog okvira kvalifikacija

U 2013. godini nastavljen je rad na razvoju kvalifikacija u sektorima poljoprivrede, turizma i ugostiteljstva, građevine, inženjerstva, medicine, saobraćaja, ekonomije, metalurgije, informacionih tehnologija. Pored 10 sektorskih komisija koje su formirane i počele sa radom ranije, u 2013. godini formirane su još **3 sektorske komisije** (prirodne nauke, društvene nauke, usluge).

U školskoj **2013/2014. godini** počela je primjena modularizovanih i kreditno vrednovanih obrazovnih programa turistički tehničar i poljoprivredni tehničar, baziranih na ishodima učenja, urađenih u skladu sa Zakonom o nacionalnom okviru kvalifikacija. Ministarstvo prosvjete, u saradnji sa Savjetom za kvalifikacije, formiralo je međuresorsku radnu grupu koja je pripremila nacrt Izvještaja o referenciranju Nacionalnog okvira kvalifikacija sa Evropskim okvirom kvalifikacija. Kako bi se uspostavio sistem priznavanja neformalno i informalno stečenih znanja i sticanja stručnih kvalifikacija, dodijeljene su licence za ispitivače u postupku provjere radi sticanja nacionalne stručne kvalifikacije za **41 ispitivača** (sektori turizam i ugostiteljstvo, usluge, saobraćaj). Ispitni centar je sproveo postupak provjere znanja za dvije stručne kvalifikacije iz oblasti željezničkog saobraćaja, na osnovu čega će Ministarstvo rada i socijalnog staranja izdati sertifikate o stečenoj stručnoj kvalifikaciji, čime će i početi primjena Zakona o nacionalnim stručnim kvalifikacijama. Izrađeno je i **10 ispitnih kataloga** za programe obrazovanja odraslih.

5.3.3 Osposobljavanje u virtuelnom preduzeću

Tokom 2013. godine u organizaciji Zavoda za zapošljavanje Crne Gore uspostavljeno je **1 virtuelno preduzeće** i obučeno **15 polaznika**, a stvoreni su uslovi za uspostavljanje još 4 virtuelna preduzeća u različitim opštinama sa 57 polaznika, čija realizacija je planirana za prvu polovinu 2014. godine.

5.3.4 Razvoj kapaciteta za inteziviranje aktivnosti iz domena socijalnog preduzetništva

Početkom 2013 godine Ministarstvo rada i socijalnog staranja formiralo je radnu grupu za izradu Zakona o socijalnom preduzetništvu, uz tehničku podršku Kancelarije TACSO u Crnoj Gori. Urađen je prednacrt Zakona čije je donošenje po Programu plana rada Vlade CG bilo planirano za II kvartal 2013. godine, kao i donošenje Strategije o socijalnom preduzetništvu sa Akcionim planom. Zaključkom Vlade CG sa sjednice održane 24. maja 2013. godine iz programa rada Vlade za 2013. godinu, na prijedlog pomenutog ministarstva, brisane su obaveze koje su se odnosile na izradu Prijedloga zakona o socijalnom preduzetništvu i Strategije razvoja socijalnog preduzetništva 2013-2016, sa Akcionim planom za 2013. godinu.

5.3.5 Uspostavljanje sistema za sprovođenje analize potreba u malim preduzećima

U sklopu strateškog pilotiranja SECEEL-ovog projekta, Centra za razvoj preduzetničkog učenja zemalja jugoistočne Evrope, UPGC je sprovedla analizu potreba za obukom u MSP. Analiza je obuhvatila mikro, mala i srednja preduzeća na uzorku od 300 preduzeća iz svih privrednih sektora. S obzirom da se pilotiranje sprovedlo na regionalnom nivou, izvještaj sa rezultatima istraživanja publikovao je SECEEL početkom 2013. godine.

Unija poslodavaca Crne Gore je uz podršku Međunarodne organizacije rada (ILO), a koristeći se njihovom metodologijom o procjeni okruženja za održivi razvoj preduzeća (ESEE) sprovedla opsežno istraživanje poslovnog ambijenta u Crnoj Gori. Analizirano je **17 stubova** koje ILO prepoznanje kao ključne oblasti održivog razvoja preduzeća, kroz diskusije u okviru fokus grupa, analizu relevantnih izvještaja i dokumenata o Crnoj Gori domaćih i međunarodnih organizacija (sekundarno istraživanje) i dubinske intervjuje za 200 najvažnijih preduzeća u Crnoj Gori (primarno istraživanje).

Rezultat devetomjesečnog rada na ovom projektu je opsežan izvještaj „Stvaranje povoljnog ambijenta za održiv razvoj preduzeća u Crnoj Gori“ i strateški dokument UPGC koji među 17 stubova prepoznaje 5 ključnih barijera za razvoj biznisa u Crnoj Gori simbolično nazvan „5 ubica biznisa“.

Od strane ZZZCG U toku je realizacija ankete sa obuhvatom od **1.000 preduzeća** u **22 crnogorske opštine**. Realizacija je otpočela u decembru 2013. godine - pripremljen je upitnik, definisan uzorak, angažovani anketari i u toku je anketiranje poslodavaca. U prvom kvartalu 2014. godine je planirana obrada i analiza dobijenih podataka.

5.3.6 Praćenje sprovođenja, evaluacija i izvještavanje o preduzetničkom učenju

Praćenje sprovođenja, evaluacija i izvještavanje o preduzetničkom učenju je u nadležnosti Savjeta **Nacionalnog partnerstva za preduzetničko učenje**. Procjena ostvarivanja ciljeva definisanih u okviru prioriternih područja Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje se obavlja na godišnjem nivou. Savjet Nacionalnog partnerstva za preduzetničko učenje sačinjava Izvještaj o realizovanim aktivnostima Strategije na osnovu prikupljenih informacija od ključnih partnera u zemlji.

Ključna uloga Direkcije za razvoj MSP je da kao **koordinator** utiče na efikasno funkcionisanje Nacionalnog partnerstva i sprovođenje aktivnosti definisanih Akcionim planom za 2013., ali i da potpomogne razvoju partnerstva u okviru javnog sektora, kao i između javnog i privatnog sektora, na sprovođenju utvrđenih aktivnosti.

Potreba za daljom promocijom preduzetničkog učenja i razvoja preduzetničkih vještina je uskađena sa **SBA preporukama**-Akta o malim preduzećima, gdje se naročito ističe potreba na daljem osnaživanju i podršci radu Nacionalnog partnerstva, i usvajanju EU preporuka o razvoju ključnih preduzetničkih kompetencija, što bi trebalo da rezultira u njihovoj sistematskoj primjeni u vaspitno-obrazovnom sistemu u Crnoj Gori.

6. Zaključci i preporuke

Direkcija za razvoj MSP kao koordinator Nacionalnog partnerstva za preduzetničko učenje kontinuirano je pratila realizaciju mjera i aktivnosti na podršci razvoju preduzetništva, kako u formalnom tako i u neformalnom obrazovanju. U kreiranju ovog izvještaja učestvovali su svi članovi Nacionalnog partnerstva, svako sa stanovišta institucije koju predstavlja, kako bi Izvještaj predstavljao realnu sliku ostvarenih rezultata Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje tokom 2013.godine.

S obzirom da Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje 2008-2013 daje konačne rezultate zaključno sa 2013 godinom, Vlada CG je na sjednici održanoj **4.jula 2013.god** donjela zaključak kojim se zadužuje Ministarstvo ekonomije i Direkcija za razvoj MSP da u koordinaciji sa Ministarstvom prosvjete započnu pripreme aktivnosti na izradi nove Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje za naredni petogodišnji period.

6.1 Zaključci

U okviru sprovođenja aktivnosti Strategije za cjeloživotno preduzetničko učenje tokom 2013 god.,ostvaren je napredak u realizovanju sljedećih aktivnosti: u osnovnom obrazovanju i srednjem stručnom obrazovanju:

- Urađen je predmet:Uputstvo za implementaciju preduzetničkog učenja kroz obavezne predmetne programe u osnovnoj školi
- Obuci nastavnika za sprovođenje nastavnih aktivnosti koje u sebi prepoznaju preduzetništvo kao ključnu kompetenciju
- Izradi nastavnog materijala za učenike i nastavnike
- Osnivanjem preduzetničkih centara u srednjim stručnim školama

Ostvaren je napredak i u:

- Implementaciji Nacionalnog okvira kvalifikacija
- Sprovođenju preduzetničkog učenja odraslih lica
- Osnivanju prvog virtuelnog preduzeća u visokoobrazovnom sistemu

Nedovoljan napredak je ostvaren u relizaciji sljedećih aktivnosti:

- Razvoju socijalnog preduzetništva
- Izučavanju preduzetništva kao ključne kompetencije u gimnazijama

6.2 Preporuke

Crna Gora dobijanjem statusa kandidata i otvaranjem pregovora sa EU preuzima i obavezu usklađivanja obrazovnog sistema sa zajedničkim Evropskim okvirom. **Strategija razvoja Evrope EU 2020** ističe ključnu važnost koncepta cjeloživotnog učenja, koje počiva na setu novih ključnih kompetencija koje treba da posjeduje svaki pojedinac u društvu znanja kao da i školski kurikulumi moraju u fokusu imati kreativnost, inovativnost i preduzetništvo. Preduzetništvo je u EU prepoznato kao ključni faktor ekonomskog razvoja baziranog na inovativnosti.

Osnovu za prilagođavanje i usklađivanje obrazovnih sistema predstavlja Evropski okvir ključnih kompetencija za cjeloživotno učenje, u kome kompetencija preduzetništvo zauzima važno mjesto. Kako se vrijednosni sistemi i kultura formiraju tokom ranog djetinjstva, obrazovni sistem mora razvijati svijest o preduzetništvu od ranog djetinjstva, razvijati odgovornost, kreativnost i samopouzdanje kod učenika.

Imajući ove činjenice u vidu, nalazi i preporuke ovog Izvještaja čine osnov za sprovođenje daljih aktivnosti na polju promovisanja preduzetništva kao ključne kompetencije. U razmatranje takođe treba uzeti u obzir i SBA Izvještaj o ostvarenom napretku u ovoj oblasti.

Na tim osnovama, u cilju razvoja preduzetničkog duha kroz ubrzano ostvarivanje napretka u promovisanju preduzetničkog načina razmišljanja u društvu daju se sljedeće preporuke:

- Kvalitetna podrška sa nacionalnog nivoa razvoju i sprovođenju preduzetničkog učenja od strane donosioca odluka u crnogorskom obrazovnom sistemu
- Bolje razumijevanje mladih o ulozi i značaju razvoja preduzetničkih stavova, znanja i vještina za buduću ličnu i profesionalnu razvoj
- Razvoj svijesti donosioca odluka na nacionalnom i lokalnom nivou o snazi i potencijama socijalnog preduzetništva za povećanje stope zaposlenosti i uključenosti stanovništva, smanjenje siromaštva i ukupan socio-ekonomski razvoj zemlje
- Uvođenje preduzetništva kao ključne kompetencije u sve obrazovne programe
- Usavršavanje nastavnika za primjenu savremenih pedagoško-didaktičkih pristupa u nastavi radi uspješne izgradnje preduzetničke kompetencije kod učenika i studenata
- Unapređivanje saradnje obrazovnih ustanova sa preduzećima, institucijama i organizacijama u lokalnoj sredini
- Unapređivanje sistema savjetovanja o karijeri
- Uspostavljanje okvira za sistematsku analizu potreba za osposobljavanjem u poslovno okruženju malih preduzeća
- Evaluacija i praćenje sprovođenja preduzetničkog učenja u obrazovnim ustanovama